

LECTIO PRAECURSORIA

ANNA-STINA HÄGGLUND

Birgittinordens etablering och de birgittinska landskapen*

Birgittinorden fick sin början med Vadstena kloster som grundades omkring år 1370 och den spreds därefter i snabb takt under 1400-talet. I min doktorsavhandling undersöker jag processerna bakom grundläggningen av nya birgittinkloster i Östersjöregionen och hur klostren interagerade med lokala och regionala aktörer.

För att förstå birgittinordens etablering måste man se på den samtida kontexten i vilken dess grundare, den heliga Birgitta, verkade. Birgitta var en extraordinär person som framför allt är känd för sina himmelska uppenbarelsen. Bilden på omslaget till min avhandling föreställer Heliga Birgitta med Kristus och Maria som tronar ovanför henne, och hon är omgiven av människor som representerar de olika grupperna i samhället: på hennes högra sida finns påven, kardinaler och biskopar; på hennes vänstra sida står världsliga makthavare i form av kungar och furstar. Under henne finns knäböjande personer som representerar folket. Bilden föreställer hur alla dessa personer tar emot Kristi och Jungfru Marie budskap som förmedlas genom Birgittas uppenbarelsen.

Jag valde just denna omslagsbild eftersom den också kan sägas illustrera det som jag studerar i min avhandling, nämligen hur olika samhällsgrupper intresserade sig för den heliga Birgitta och understödde

* Anna-Stina Hägglunds doktorsavhandling i nordisk historia, *Birgittine Landscapes. Three Monasteries in their Local and Regional Environment across the Baltic Sea Region c. 1410–1530*, granskades vid Fakulteten för humaniora, teologi och psykologi vid Åbo Akademi 28.10.2022. Opponent var professor Emilia Jamrozak från Leeds University, Storbritannien.

hennes klosterorden. Bilden, eller träsnittet, kan också sägas representera ett annat centralt tema i min avhandling, det vill säga Östersjöregionen och hur handelsförbindelserna över havet bidrog till birgittinernas etablering. Den ingår i den första tryckta upplagan av Birgittas himmelska uppenbarelser som producerades i Bartholomeus Ghotans tryckeri i Lübeck år 1492 på beställning av Vadstena kloster. Genom den tryckta upplagan kunde Birgittas texter få ännu större spridning än tidigare. Men redan under sin livstid var Birgitta vida känd som mystiker, och hennes texter, nedskrivna av hennes biktfäder, hade stor spridning. Den heliga Birgittas berömmelse som mystiker och helgon är en viktig bidragande faktor till den snabba etableringen av hennes klosterorden.

Birgitta erhöll sin klosterregel genom en uppenbarelse från Kristus, varför den kallas för *Regula Sanctissimi Salvatoris*, det vill säga ”Den allra heligaste frälsarens regel”, eller i vardagligt tal endast ”Frälsarregeln”. Birgittas klosterplan gällde ett kloster som skulle byggas på kungsgården Vadstena, vilken år 1346 hade donerats av kung Magnus Eriksson av Sverige och Norge och hans gemål, drottning Blanka. Birgitta själv tillbringade sina sista levnadsår i Rom och lyckades år 1370 få ett påvligt godkännande för att grunda ett kloster i Vadstena utgående från sin klosterregel. Birgittas utformning av en ny typ av kloster följde en lång tradition. Nya religiösa ordnar och förgreningar av äldre ordnar uppstod under hela medeltiden. Birgittinerna mötte de andliga ideal som rådde i senmedeltidens samhälle, med betoning på Kristi lidande och jungfru Marias liv. Dessa var också centrala teman i birgittinernas liturgi. Birgittinernas kloster, liksom den heliga Birgittas texter, tilltalade en bred skara människor i olika samhällliga och kulturella kontexter. Detta resulterade i att deras kloster kom att grundas såväl i rent urbana miljöer som på landsbygden, men aldrig helt och hållet fjärran från bebyggelse.

Birgitta planerade ett kloster i Vadstena med särskilda föreskrifter för klosterbyggnaderna och struktureringen av klosterlivet. Klostret skulle bestå av två konvent: ett större avsett för kvinnor, lett av en abbedissa, och ett mindre konvent för präster och ett fåtal lekbröder, det vill säga män som saknade prästutbildning men som önskade bli medlemmar i birgittinorden. Prästbröderna såg till systrarnas själsliga behov, den dagliga liturgin i klostret och predikade för de personer som besökte klosterkyrkan.

Birgitta omgiven av kyrkans män, makthavare och folket (både av de högre och lägre stånden). Sida ur den första tryckta upplagan av Heliga Birgittas uppenbarelser, framställd i Bartholomeus Ghotans tryckeri i Lübeck på beställning av Vadstena kloster. Källa: Bartholomeus Ghotan, Revelaciones caelestes mit Vita abbreviata Sanctae Birgittae, Inhaltsverzeichnis. Tabula und bittgebet zur hl. Birgitta (Lübeck 1492). Bayerische Staatsbibliothek, München.

I min avhandling undersöker jag vilka grupper som intresserade sig för birgittinerna. Många av klostren grundades under 1400-talets första decennier, under en period då moderklostret i Vadstena ännu var ungt och höll på att utstaka livet inom klostret samt stadfästa birgittinernas position inom den katolska kyrkan. Det här innebar att nya kloster grundades inom en orden som ännu sökte sin officiella form och att de kloster som övervakade grundläggningarna även själva befann sig i byggnadsfasen. Exempelvis kan nämnas att klostret Mariendal som grundades utanför Tallinn omkring år 1407 agerade moderkloster till Marienwohldede, som grundades i staden Mölln söder om Lübeck endast sex år senare år 1413. Förklaringen till att det var birgittinerna utanför Tallinn och inte Vadstena som övervakade grundläggningen av Marienwohldede är de täta handelsförbindelserna mellan hansestäderna Lübeck och Tallinn som hörde till samma språkområde och kulturella sfär. Detta belyser också vikten av det regionala perspektivet för studiet av birgittinernas etablering och regionala betydelse.

Birgittinordens snabba spridning är tätt sammanlänkad med den heliga Birgittas person och med vördnaden av henne som helgon. Birgitta dog i Rom år 1373 och kom därmed aldrig att bevittna sitt kloster i Vadstena och sin klosterordens spridning över den europeiska kontinenten. Direkt efter hennes död började man samla in vittnesmål om mirakler som hade skett efter att hjälpsökande hade vänt sig till henne. Birgitta kanoniserades och blev officiellt ett helgon redan år 1391, endast arton år efter hennes död.

Efter Birgittas helgonförklaring och det påvliga beståndet av Vadstenas position och privilegier i slutet av 1300-talet kom snart nya birgittinska kloster att grundläggas. Vid 1400-talets mitt hade inte mindre än elva kloster grundlagts i Östersjöregionen. I min avhandling studerar jag birgittinernas regionala etablering genom att använda tre kloster som fallstudier, nämligen Mariendal som grundades omkring 1407 i Tallinn, Marienkrona som grundades 1421 i Stralsund, och Nådendal som grundades 1438 i Åbo stift i dagens Egentliga Finland, inte långt från Åbo. Genom att lyfta fram det regionala perspektivet har jag kunnat visa att aktörer från olika sociopolitisk bakgrund deltog i grundläggningen av birgittinernas kloster kring Östersjön.

Att grunda ett kloster var ett projekt som krävde att det fanns personer som var villiga att finansiera grundläggningen och avsätta en plats för uppförandet av klosterbyggnaderna, att stiftsbiskopen och de terri-

torielle makthavarna godkände grundläggningen samt att det fanns personer som ville ingå i klostret och att moderklostret kunde skicka i väg bröder och systrar för att övervaka grundläggningen och undervisa de nya ordensmedlemmarna i klosterlivet. Därmed är det naturligt att grundläggningarna ofta föregicks av många års förberedelser.

Grundläggningsprocesserna av de tre klostren som utgör fallstudierna i min avhandling är utmärkta exempel på hur den lokala kontexten kom att karaktärisera deras organisation. Jag har valt att studera just de här tre klostren eftersom de var belägna inom de olika politiska sfärerna i Östersjöregionen: närmare bestämt inom den hanseatiska handelssfären, på tyska ordens territorium, inom hertigdömen tillhörande Tysk-romerska riket och inom den nordiska intressesfären som präglades av den så kallade Kalmarunionen mellan kungarikena Danmark, Sverige och Norge.

Klostret Mariendal var beläget i norra Estland som sedan 1346 tillhörde Tyska ordens territorium efter att den danske kungen Valdemar IV Atterdag hade sålt de danska territorierna i norra Estland. Mariendal var beläget på den Tyska ordens mark, vid havet tolv kilometer utanför Tallinn. Det är inte möjligt att veta exakt vem som tog initiativet till att grunda ett birgittinkloster i Estland, men de bevarade källorna pekar på att klostret var ett gemensamt projekt som engagerade Tyska ordens representanter, lokala köpmän och adeln i landskapen Harjumaa och Virumaa. Grundläggningen var dock inte helt okontroversiell och stadsrådet i Tallinn motsatte sig att klostret skulle grundas vid Finska vikens strand, eftersom man fruktade att dess läge skulle kunna användas militärstrategiskt av skandinaviska makthavare med aspirationer på att återinförliva Estland med kungarikena Danmark och Sverige. Grundläggningen belyser det tidvis spända militärpolitiska läget kring Östersjön på 1400-talet. Vid den här tidpunkten var det de skandinaviska regenterna som strävade efter att expandera sina territorier. Situationen lugnade sig så småningom och birgittinerna i Mariendal kunde förbli på den plats som ursprungligen hade tilldelats dem. Mariendals läge kan också beskrivas som beläget mellan stad och landsbygd, eftersom klostrets verksamhet kom att präglas av dess förhållande dels till staden Tallinn och dess invånare, dels till adeln i norra Estland vilken understödde klostret genom donationer.

Klostret Marienkrone grundades av stadsrådet i Stralsund år 1421 och var beläget endast tvåhundra meter utanför stadsportharna, på en

plats som klostret hade fått genom en donation av stadsrådets medlemmar. Även om Marienkrones främsta kontakter slöts till Stralsund var även hertigarna av Pommern engagerade i klostret och utgjorde viktiga understödjare genom att de tillät dess grundläggning inom sitt hertigdöme, upptog klostret i sitt beskydd och tilldelade det privilegier. I kontrast till de två andra klostren var Marienkrone ett utpräglat urbant kloster. Med det menar jag att initiativet till klostret kom helt och hållet från stadsrådet i Stralsund. I det långa loppet kom klostrets verksamhet att vara starkt präglad av närheten till Stralsund, både vad beträffar dess ekonomi och det faktum att många av dess medlemmar härstammade från stadens borgerskap.

Nådendal grundades år 1438 av det svenska riksrådet på ett möte i Södertälje. Klostret placerades först på en gård tillhörande kungsgården Stenberga i Masko socken, men flyttades snart till godset Ailos i Reso som det erhöll genom en privat donation. Nådendal var ett resultat av samarbetet mellan biskop Magnus Tavast i Åbo, det svenska riksrådet och personer med anknytning till adeln i Åbo stift. Ett av mina viktigaste resultat är att de tre klostren var projekt som engagerade olika typer av samhällsliga aktörer, och det visar hur birgittinernas kloster grundades inom väldigt olika kulturella och politiska miljöer.

En central del i min avhandling är analysen av de donationer som riktades till birgittinerna, det vill säga gåvor av egendom. Dessa gåvor var viktiga för birgittinernas kontakter med sin omgivning. I gengäld för sina gåvor önskade donatorerna bli inkluderade i klosterinvånarnas dagliga böner. Donationerna skulle sörja för en donators personliga själsliga välgång efter döden, men också för hans eller hennes avlidna släktingar och vänner. Gåvorna fyllde därmed såväl en religiös som en social funktion. Vissa särskilt prominenta personer kunde också upptas i klostrens brödraskap, vilket innebar att dessa personer kom att omfattas av samma själsliga förmåner som fullvärdiga medlemmar av birgittinorden. Det fanns därmed olika grader av donationer och själsliga förmåner, allt från mer anspråkslösa gåvor av mindre penningssummor till omfattande donationer av stora lantgårdar. Under senmedeltiden var bruket att donera en allmänt vedertagen praxis, och även om det främst förknippas med de samhällsliga eliternas livsstil blev det också allt vanligare att mindre bemedlade personer donerade för religiösa ändamål.

Nådendal är det kloster som har flest gåvobrev bevarade av de tre klostren som jag har studerat. De flesta av breven rörde donationer av jord i sydvästra Finland i de socknar som angränsade till klostret. Gåvobreven var offentliga handlingar som kungjorde att en egendoms- transaktion hade utförts. I Nådendals fall var det vanligt att donatorerna, utöver att de önskade få själsliga förmåner med sin gåva, också gav en kvinna till klostret för att bli nunna. Denna kvinna var oftast en dotter eller nära kvinnlig släkting till donatorn, som när väpnaren Peder Karpelan och hans hustru Ingegerd Jönsdotter den 31 maj 1449 gav dottern Elin till Nådendal tillsammans med ett gods i Lemu socken. För en nutida betraktare kan bruket att ge en dotter till ett kloster på det här sättet te sig väldigt främmande. Man måste ändå hålla i minnet att klosterlivet också erbjöd kvinnorna som inträdde möjlighet till utbildning och till att inta en annan roll i livet än rollen som husfru och moder. Birgittinorden föreskrev att alla kvinnor som inträdde i dess kloster skulle vara minst arton år gamla och inträda av egen fri vilja efter ett års provotid. Graden av frivillighet är förstås omöjlig att bedöma utgående från det bevarade källmaterialet. Säkerligen var det så att vissa döttrar och kvinnor gärna ville ingå i klostergemenskapen, medan andra kanske gjorde det på grund av familjens påtryckningar och förväntningar.

Utöver donationerna av egendom var testamentsgåvor till birgittinerna vanligt förekommande. Särskilt från hansestäderna har en stor mängd testamenten från medeltiden bevarats. Testamenten inkluderade vanligtvis gåvor bestående av penningssummor och personliga ägodelar, fördelade över ett varierande antal mottagare. Här ingick gåvor både till familj och vänner samt till fromma ändamål för testatorns själsliga välgång. I testamenten från 1400-talet inkluderades ofta birgittinerna sida vid sida med andra kyrkor och kloster dit testatorn hade en koppling. Genom testamentsgåvorna kan man undersöka birgittinernas roll i det andliga landskap som de verkade i för att sörja för sina understödjares själsliga välgång efter döden. Både Mariendal och Marienkrone kom att regelbundet inkluderas i borgares testamenten från Tallinn respektive Stralsund.

I min avhandling har jag undersökt det som jag kallar för det birgittinska landskapet. Det som jag avser med detta begrepp är det område där birgittinerna ägde jord och från vilket deras understödjare kom. Utöver donationerna har jag även undersökt andra typer av transak-

tioner av jordegendom mellan birgittinerna och aktörer i deras omgivning. Dessa transaktioner kunde vara försäljning av egendom, lån och pantsättningar samt byten av egendom. Birgittinernas andliga och ekonomiska agerande är nära sammanlänkade och därför använder jag mig också av begreppet andlig ekonomi. Genom tillämpning av begreppet är det möjligt att studera birgittinernas religiösa roll i anslutning till deras ekonomiska agerande. Den andliga och materiella delen av klostrens verksamhet kan beskrivas som två sidor av samma mynt. Jordägandet var viktigt för att upprätthålla livet i klostren, samtidigt som birgittinernas dagliga böner och predikan fyllde en viktig samhällelig funktion som fick sitt materiella understöd från både privatpersoner och myndigheter. Det är viktigt att poängtera att klostren inte var isolerade öar, utan verkade aktivt i samhället både genom själavård och genom socioekonomiska relationer.

Även om de birgittinkloster som jag har studerat lades ned i samband med reformationen på 1500-talet, är Den Allra Heligaste Frälsarens Orden en fortlevande klosterorden. Sedan den svenska birgittin-systemen Elisabeth Hesselblad på 1910-talet grundande en ny svensk förgrening av orden har birgittinerna återvänt till Vadstena och till Norden. År 1986 återvände de till Finland med klostret som ligger på Ursinsgatan i Åbo. Ytterligare värt att nämna är att heliga Birgitta också är ett av den Europeiska unionens skyddshelgon. År 2023 har det gått 650 år sedan hennes död. Inom den katolska världen vördas hon fortfarande som ett helgon, men hennes texter och hennes klosterorden utgör också en central del av vårt nordiska kulturarv, även om de flesta av de medeltida birgittinklostren i Östersjöregionen stängdes ner för omkring 500 år sedan.